

УДК: 94(575.2) (04)

**КЫРГЫЗ МИФОЛОГИЯСЫНДАГЫ “КЫЗЫЛ ИТТЕР”
ЖАНА ТОТЕМИСТИК ИШЕНИМДЕРДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ**

¹Каратаев Олжобай

профессор, тарых илимдеринин доктору,

²Жаныбекова Кайрыкан Расуловна

тарых илимдеринин кандидаты, улук окутуучу

**“КРАСНЫЕ СОБАКИ” В КЫРГЫЗСКОЙ МИФОЛОГИИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ
ТОТЕМИСТИЧЕСКИХ ВЕРОВАНИЙ**

Каратаев Олжобай

профессор,

доктор исторических наук,

Джаныбекова Кайрыкан Расуловна

кандидат исторических наук, старший преподаватель

**“RED DOGS” IN KYRGYZ MYTHOLOGY AND THE ORIGIN
OF TOTEMISTIC BELIEFS**

Karataev Olzhobai

professor, doctor of historical sciences

Janybekova Kairykan Rasulovna

candidate of historical sciences, senior lecturer

¹Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети, Кыргыз-Европа факультети Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Кыргызско-Европейский факультет
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Kyrgyz-European department

²Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети, Кадрларды кайра даярдоо институту Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Институт переподготовки кадров
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Institute of Personnel Retraining

Аннотация. Макалада кыргыз санжыраларындагы “кызыл иттер” тууралуу мифологиялык сюжеттердин келип чыгышы, мифтик уламыштардын пайда болгон чөйрөлөрү, философиялык-диний маанилери жөнүндө сөз болот. Ит - карышкыр сыяктуу эле байыркы көп элдердин, анын ичинен кыргыз урууларынын да тотем-жаныбары болгондугун ырастаган илимий изилдөөлөр бар. Ит жаныбары байыркы кыргыздардын түшүнүктөрүндө түрдүү оорулардан, табигый ж.б. кокустуктардан, кайгы-мундан арылтчу касиетке ээ болгон. Итти өлтүргөн жана кордогон чоң күнөө катары эсептелген.

Негизги сөздөр: кыргыздар, тотемизм, ит, карышкыр, этникалык маданият, этнонимдер, топонимдер, магия, мифтер.

Аннотация. В этой статье исследуются проблемы о происхождении мифологических сюжетов “красных собак” в кыргызской родословной, среда возникновения мифологических легенд, а также философско-религиозные значения данной научной темы. Собака, как и волк с древнейших времен была у кыргызов и других тюрко-

монгольских народов тотемным животным, о чём доказывают исследования ученых. В верованиях кыргызов собака выполняла охранные, защитные функции от различных болезней, катастроф и т.д. Убить собаку считалось тяжким грехом.

Ключевые слова: кыргызы, тотемизм, собака, волк, этническая культура, этнонимы, топонимы, магия, мифы.

Abstract. This article explores the problems of the origin of the mythological plots of “red dogs” in the Kyrgyz genealogy, the environment in which mythological legends arose, as well as the philosophical and religious meanings of this scientific topic. The dog, like the wolf, has been a totem animal among the Kyrgyz and other Turkic-Mongolian peoples since ancient times, as proven by scientific research. In the beliefs of the Kyrgyz people, the dog performed security and protective functions against various diseases, disasters, etc. Killing a dog was considered a grave sin.

Key words: Kyrgyz, totemism, dog, wolf, ethnic culture, ethnonyms, toponyms, magic, myths.

Кыргыздардагы иттин келип чыгышы боюнча алгачкы уламыштарды кыргыз фольклорун, археологияны жана этнографиясын изилдеген, кесиби боюнча дарыгер Ф.М. Поярков (1851-1910-жж.) жазып алган. “Күндөрдүн биринде жин-шайтан жер үстүнө түкүрүп салганда, ал түз эле адамдын киндигине барып түшүп калат. Адам шайтандын түкүрүгүн жерге таштап жиберет, ошол шайтан түкүрүгүнөн ит пайда болот. Жараткан шайтандын жасаган күнөөсү үчүн итке акыл тартуулап, аны адамга ак дилден кызмат кылууга, анын буйруктарын так аткарууга буйрук бериптир. Итке Жараткан тарабынан акыл тартуулангандыгына карабастан, кара кыргыздар (кыргыздар) итти анчейин урмат кылып кадырлашпайт...” (Поярков, 1899: 10). Мисалы, Өзбекстандын Сурхан-Дарыя аймагындагы жашаган өзбектердин түшүнүгүндө биринчи жаралган ит – Вофадор (ишенимдүү), Мада жана Маржан деп аталган алгачкы адамдардын перзентинин төрөлгөндөгү киндигинен пайда болгон экен.

Кудай перзентти Ахримандын жин-шайтандарынан коргоо үчүн жаратыптыр. Итти төрөлгөн перзенттин бир тууган катары кабыл алышат, өлгөндө анын жаны түз эле бейишке киргендиги айтылат (Авеста. Закон против дэвов, 2008:207).

Кыргыздардагы жана өзбектердеги мифологиялык уламыштардын параллелдери Орто Азияга жайылган байыркы зороастризм, андан соңку манихейизм диндеринин окууларынын таасирин чагылдырат. Кийинчерээк “авраамисттик” диндердин (иудаизм, христианчылык, ислам) таасирлери менен байыркы мифтердин мазмундары өзгөргөн. Асыресе, С.М. Абрамзон итке болгон байыркы ишенимди тотем-карышкыр менен жалпы түшүнүктө кароо зарылдыгын баса белгилейт. Автор кыргыздардын ишениминдеги “кызыл иттер” тууралуу мифологиянын ислам дини кабыл алынгандан кийин бир топ бурмалангандыгын белгилеген (Абрамзон, 1990: 305-306).

Дүйнө элдеринин уламыштарында ит – адамзат жаралгандыгы абалкы адам (киши) болгондугу сыпатталат. Иттин адам сыяктуу жамандыкты алдын-ала сезе билгендиги ж.б. жөндөмдөрүнүн өнүгүүсү тууралуу ишенимдер кеңири таралган (Серен, 2006: 156-157).

Тотемизмдин келип чыгышы Жер жүзүндөгү жашаган адам баласынын дээрлиги тотемизм, анимизм, фетишизмге байланышкан; адамзаттын дээрлиги илимий чөйрөдө өз алдынча дин катары таанылып, таанылбай келе жаткан шаманизмге ишенишкен, аталган тарыхый формацияны басып

өтүшкөнү анык. Учурда дүйнөнүн айрым жерлеринде (Бразилиянын Амазонкасы, Инд океанындагы кээ бир аралдарда) эзелки диндерди тутуп келе жаткан, адамзаттын алгачкы коомдук системасындагы (жарым жапайы) абалында жашаган этностор, этнографиялык топтор бар. Демек, аталган диний түшүнүктөрдү, философиялык-диний системаларды адам баласынын дээрлик баарысы тең баштан кечиришкен, бул доорду адамзат баласынын дээрлиги басып өттү дегенге болот. Мында XIX к. америкалык белгилүү илимпоз Луис Моргандын (“Древнее общество”, 1877-ж.), Ф. Энгельстин “Үй-бүлөнүн, мамлекеттин жана жеке менчиктин келип чыгышы” (1884-ж.) деген фундаменталдуу изилдөөлөрүнөн соң жарык көргөн китептери далил боло алары ырас. Кыргыз этносу да дүйнөдөгү башка элдер сыяктуу адамзат коомунун өнүгүүсүнүн социалдык баскычтарынын (формациялардын) бардык этаптарын басып өтүп келе жатат.

Жогоруда эскерилген философиялык-диний түшүнүктөрдүн жана системалардыкээ бир элементтерикийинчерээк ислам динин кабыл алган кыргыздарда ж.б. элдердин түшүнүктөрүндө күнү бүгүнкүсүндөй сакталып, жаңы маданий жана идеологиялык реалияларга карата калыптанып, өнүгүп келет. Бүгүнкү күндөлүк жашоо-турмушубузда өзүбүз байкабагандыгыбыз менен кыргыздар анимизм, фетишизм жана тотемистик көз караштарды, шаманизмдин элементтерин колдонуп келишет. *Тотемизм* – уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр, дарактар менен тикеден-тике байланыштуу болгонун түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү

болуп саналат. Тотемистик түшүнүктөр уруулук коом үчүн гана мүнөздүү болгон. Ошондуктан, тотемизм байыркы убакта дүйнөдөгү көп элдерге кеңири тарап, алардын материалдык жана маданий турмушуна өз таасирин тийгизген.

“Тотем” сөзү (ототем//ототеман) Түндүк Америкадагы (Канада) оджибе деген индей урууларынын тилинде “анын уруусу” деген маанини туюнтат (Философский словарь, 1975:418). “Тотем” жана “тотемизм” термини XVIII аягында (1791-ж.) англиялык саякатчы Дж. Лонг тарабынан илимге киргизилген, термин уруктун (уруунун) энчилүү атын, гербин, ошол уруу сыйынган жана культ катары кабыл алган жаныбарды аныктаган.

Түндүк жана Түштүк Американы, Австралия жана Океанияны ачкан европалыктар аталган континенттерде жашаган жергиликтүү уруулардын ар биринин “тотеми” – сыйынган жаныбары, дарагы, жансыз предметтери болгондугун белгилешкен. Саякатчылар ар бир уруу кайсыл бир жапайы жаныбардын энчилүү атын алып жүрүшкөндүгүн байкашкан. Жапайы ж.б. айбандардын, канаттуу куштардын (айрым учурда дарак, өсүмдүк, жансыз предметтер) аттарын алып жүргөн жергиликтүү уруулардын өкүлдөрү өздөрүн ошол жаныбарлар менен аталаш-энелеш каны бир туугандар экендигин белгилешкен. Тотемдик жаныбар менен байланышкан адамдардын тобу (урук) өздөрүн ошол мифологиялык жарым адам, жарым жаныбарлардан келип чыгарын, тотем аларга жашоо, өмүр бергендигин белгилешкен.

Тотемдик жаныбарлар бир учурларда түпкү бабалар, энелер жана алардын коргоочулары, колдоочулары, сактоочулары болуп калышкандыгын баяндашкан. Адамдардын түшүнүгүндө тотемдик жаныбарлар терилерин чечип адам баласы болуп кубуларын, өз учурунда адамдар жаныбар терисин

жамынып, анын жүргөн-турганын кайталап тотемдик жаныбарга кубуларына ишенишкен. Адамдар тотемдердин сөөктөрүн купуя сактап, жашырышса аларга кайрадан жан кирерин белгилешкен. Аялдардын боюна бүтүшү “тотемистик түйүлдүктүн” (“инкарнация”) кирүүсү менен түшүндүрүлгөн. Мисалы, телелердин (Динлинь, Гаогюй – Гаоцзюй) каганынын кыздарынын бөрүдөн боюна бүтүүсү, Чынгыз-хандын түпкү бабасынын “Көк жал карышкырдан” (Бортэ-Чино жана Гао Марал) туулушу ж.б.у.с.

Адамдар тотемдер үчүн камкордук көрүшкөн, тотемдик жаныбарлар үй-бүлөнүн жана уруктун толук кандуу мүчөсү болушкан. Тотемди өлтүрүүгө, зыян кылууга, ага аңчылык кылууга, этин тамак катары пайдаланууга, анын энчилүү атын айланага угуза айтууга тыюу (табу) салынган. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө караганда палеолит (эрте таш доору) доорунда эле тотемдин тирүү адамдардын жашоо образына өзүнүн таасирин тийгизген арбактар менен духтар тууралуу жана параллел дүйнө жөнүндөгү ар кандай идеялар пайда болгондугу болжолдонот. Алгачкы адамдар, адам дүйнөсү менен айбан жаныбарлардын дүйнөсүнүн ортосунда адаттан тыш өзгөчө бир байланыштар бар экенине ишенишкен. Иш жүзүндө ал байланыштар: тотемизм, анимизм, аниматизм, магия, фетишизм ж.б. философиялык-диний формаларда жашап, сакталып келген. Мифтерди жана мифологиянын негиздерин изилдешкен окумуштуулардын пикирлерине караганда, байыркы мезгилдерде, кандайдыр бир өзгөчө касиетке ээ адамдардын тобу, өз коомунун жашоосу үчүн күнү-түнү кудайга (табияттын сырдуу күчтөрүнө) сыйынуу ырым-жырымдарын өткөрүүчү атайын адистешкен адамдардын катмарын пайда кылып, алгачкы мифологиялык дүйнө таанымдын калыптанышына негиз салышкан (караңыз: Байас Турал, 2015: 3). Мисалы,

кыргыздын Адыгине уруулук тобуна кирген бөрү, баргы, жору, карабагыш, сарттар урууларынын курамдарында ит аяк (жору), ит куйрук (карабагыш), ит күчүк (баргы), иттер (баргы), ит тийбес (бөрү), итым (карабагыш), ит жебес (баргы), ит туйбас (баргы, жору), итий бас (бөрү), иттер (баргы), кара күчүк (баргы) ж.б. урук, аталык, топ, бир атанын балдарынын энчилүү аттары (этнонимдер) белгилүү. Кыргыздын башка урууларында да итке байланыштуу келип чыккан урук аталыштары бир топ санда кездешет: “ит эмген”, “сүт эмген” (саяк), “ит бакбас” (чекир саяк – курманкожо), “ит бок” (дөөлөс – абышка), “итий бас” (бугу - желдең; моңолдор – улуу кыйра), итике (солто – талкан), “ит тийбес” (бөрү), итибай (басыз), “ит эмген” (дөөлөс, жетиген – кыбал) урууларынын курамдарында бар (Абрамзон, 1960: 115-116). Итке байланыштуу этнонимдер жана анын таасири астында келип чыккан ырым-жырымдар, каадалар, жөрөлгөлөр, магиялык ишенимдер кыргыздарда гана эмес, башка түрк-монгол тилдүү элдерде да кеңири таралган.

Тарыхый маалыматтар боюнча ит адам баласы тарабынан эң алгачкы колго үйрөтүлгөн үй айбаны болуп эсептелет. Ит - карышкыр сыяктуу эле дүйнөнүн байыркы көп элдеринин, анын ичинде кыргыз урууларынын да тотем-жаныбарларынын бири болгондугун ырастаган далилдер арбын (караңыз: С.М. Абрамзон, 1990: 305; Т. Баялиева, 1972: 19-21; Л.П. Потапов, 1949:122; С.Атаниязов, 1990: 9-6 ж.б.). Этнонимдердин түркмөндөрдүн, казактардын курамдарындагы – “барак”, “ногой”, түркмөн-текелердеги - “ит”, “ит агыз”, “ит аклы” формаларында кездешет (этникалык аталыштары менен катар, чыгыш тегинин маанисин тотем ит жаныбары менен байланыштырууга болот (Атаниязов, 1988:73-74; Жанузаков, 1982: 168). Этнонимдин параллели каракалпактардан “кандекли”

формасында да кездешери аныкталган (Жданко, 1950: 35). Ит эмген жана Сүт эмген жөнүндө уламыштар, алардан тараган муркут (дөөлөс), кулжыгач (чекир саяк) уруктары санжыраларда чагылдырылат (караңыз: Абрамзон, 1990: 304-305). Этнонимдин параллелдери башкыр жана түркмөндөрдө - "итэмен", казак-тарда - "итемген" формаларында кездешери такталган (Кузеев, 1978: 198; Атаниязов, 1988: 73; Жанузаков, 1982: 169).

Кызыктуюсу, Кыргызстандын топонимиясында да бул жаныбарга байланыштуу келип чыккан жер-суу аталыштары жыш кездешет. Мисалы, Ит-Агар (3 ирет), Ит-Албарс, Ит-Кармачу-Бел, Ит-Өлбөс, Ит-Сай, Ит-Тиш (4 ирет), Ит-Үрдү, Ит-Үрдү-Чоку ж.б. ушул сыяктуу тоо-таш, бийиктик, кокту, суу ж.б. аталыштары (СГНК, 1988: 71).

Кыргыздардын ит жаныбары тууралуу эмпирикалык жана сакралдуу түшүнүктөрү тотемисттик ишенимдердин катмарларынын өзгөчө бөлүгүн түзөт.

Ит менен байланышы болгон генеалогиялык баяндар жана иттин үй-бүлөлүк ырым-жырым, жөрөлгөлөрдө алган орду таанымал тарыхчы-этнографтар С.М.Абрамзон, С. М. Баялиева, И.Б.Молдобаев, О.К.Каратаев ж.б. изилдөөлөрүндө, XIX-XX кк. этнограф-илимпоздору Ф.М.Поярков, Ф. А. Фиель-струптун эмгектеринде тарыхый-этнографиялык маалыматтар, булактар катары чагылдырылган.

Кыргыздардын санжыраларындагы сары иттер тууралуу мифологиялык баяндарды оболу Ч.Ч.Валиханов XIX к. биринчи жарымында бугулардын ичинде болгондо жазып алганы белгилүү. Ит жаныбары кыргыздардын жашоосунда өзгөчө орунду ээлеген. Иттин культтук-магиялык жөрөлгөлөрдө, ырым-жырымдарда өзгөчө орду болгон (Баялиева, 1972: 20-21). Ит байыркы кыргыздардын түшүнүктөрүндө ар түрдүү оорулардан, кокустуктардан, кайгы-муңдардан арыл-

туучу касиеттерге ээ болгон (караңыз: Т.Баялиева, 1972, 19-21).

Дүйнө элдеринин оозеки чыгармаларындагы иттин пайда болушу тууралуу маалыматтарды эки топко ажыратууга болот. Биринчиден, ит адамдардын коргоочусу, сакчысы, аркы дүйнөдөгү жардамчысы катары катышса, экинчиден, Жараткандын буйруктарын аткарбай койгон чыккынчы катары сыпатталат. Жогоруда белгиленгендей биринчи сюжет Зароастризмдин традицияларында кеңири чагылдырылган жана образдары ачылып берилген. Бул дин боюнча ит адамдан кийинки таза жандык, аны Ахура Мазда жеке өзү "кийими" менен кошо жараткандыгы баяндалат. Зароастрийлердин түшүнүктөрү боюнча ит "Адамдын денесин" – Ахримандан жана башка жин-шайтандардан коргоо милдетин алган экен. Уламыштар боюнча Жараткан адамдардын денелерин жасаганды аяктагандан соң, денелерди итке кайтартып коюп жуунганы чыгып кетет дешет. Жамандык жасоочу жин-шайтан тоңо турган суукту жаратып, айлакерлик менен итке жылуу кийим тартуулап, адамдардын денелерине жакындаганга уруксат алат да, ошол адам денелерин булгап салат экен. Жараткан итти жасалган күнөөсү үчүн асмандан кубалап түшүп, адамга кызматчы катары дайындайт, адамдардын тамагынын калдыктарын жегенге мажбурлайт имиш. Мисалы, селькуп уламыштары боюнча ит жин-шайтандарды көрө албай жана аларга үрбөй калгандыгы айтылат. Тескерисинче, түркмөндөрдүн ж.б. кошуна жашаган элдердин мифтеринде карышкыр көзүн жумбайт, ал жиндерди көрүп турат, аларды жеп турат, эгерде карышкырлар болбосо жин-шайтандар бүткүл дүйнөнү каптап кетмек деген маалыматтар кездешери маалым. Иттин чыккынчылыгы же кетирген зор жаңылыштыгы тууралуу уламыштар славян, түрк-монгол, Сибирдин башка

элдеринде кеңири таралгандыгы белгилүү.

Мындан сырткары, кыргыздардын келип чыгышы тууралуу уламыштарда “кызыл ит” же “кызыл тайганга” байланыштуу келип чыккан мифологиялык сюжеттер да кезигет. Мындай маанидеги мифологиялык уламыштар араб-фарси тилдүү булактарда каймана түрдө эскерилет жана мифологиялык уламыштын кыргыздар ислам дүйнөсү менен кошуна жашап калышкандан кийин (б.з. IX-X кк.) баштапкы сюжеттери, мааниси исламдын ж.б. таасири астында бурмаланып, уламыштардын баштапкы формалары бир кыйла өзгөрүүлөргө учурагандыгы байкалат. Ириде, шаман дининдеги кыргыздарга кошуна жашаган фарси жана араб тилдеринин, маданияттарынын тийгизген таасири зор болгондугу талашсыз. Уламышта кыздар агып жаткан сууга киринүү үчүн түшүп жатышса, суу башында турган кызыл иттер сууга көбүктөрдү пайда кылышып, ошол көбүктөрдөн кыздардын боюна бүткөн деген имиштер айтылат. Бул кеңири таралган уламыштардын параллелдерин лакайлардан¹ ж.б. калктардын фольклордук чыгармаларынан да кездештирүүгө болот (караңыз: Каратаев О.К. Лакайлар деген кимдер? // Мундуз: Тарых жана санжыра. Бишкек, 2020. 695-704). Көбүк – суу көбүгү эмес, аны “көрек” (түркчө – “körek” – ит маанисинде) деп кабыл алуу зарыл. Байыркы түрк сөздүгүндө Көрак ит маанисин туюнткан: *köräk teg ürärlär* (ДТС, 2016: 337).

Евразия ойкуменинде ит эзелтеден түпкү бабаны/түпкү атаны туюнтуп келген. Иттин культу Кичи Азиядан чыгышка

– Маньжурияга чейинки аймактарда кеңири таралган. Белгилүү казакстандык чыгыштаануучу Ю.А.Зуев “хунну” этнониминин келип чыгышы боюнча пикирин сунуш эткен. Изилдөөчүнүн пикиринде хунн (кыт. “giuən” и “kiən”) эндоэтноними “хион” деген сөздөн келип чыгат. “Хион” термининин индоевропа тилдериндеги **khuon* термини байыркы кытай тилинде **k’iwen*, кидань (кара кытай) жана монгол тилдеринде – *kion* ж.б. “ит” маанисин туюнтат. Мисалы, VII к. хотан-сак документинде *Khara Huna; Kermir Hyon* – “Кызыл Хион”, *Хион термини* – *Хуна* сөзү менен маанилеш келет (Зуев, 2004: 5-8). Түштүк алтайлыктардын найман (маймалар) уруусунда иттин тотемисттик табиятын чагылдырган уламыштар кездешет. Уламыштар боюнча алтай-наймандардын түпкү бабалары иттен же агыш каштуу иттин башынан тарашат имиш. V-VI кк. Европадагы гунндарда Атилланын ата-бабалары венгр (мадьяр) канышасы жана иттин дөбөтүнөн чыгышканы тууралуу санжыралар болгон. Германскандинавиялыктардын баатырдык эпосторунда гунндарды королу Атилланын (Атли) иттен туулгандыгы баяндалат. Мисалы, батыш монголдору (халха монголдору – О.К.) өздөрүнүн тектерин байыркы уламыштар боюнча иттен жана түпкү энеси сакралдуу, ыйык дарактан – Одундан таралышын белгилешет. Монголдордун мифологиясында Чынгыз-хандын бабаларынын бири болгон Бодончардын атасы дөбөт ит экендиги баяндалат. Дөбөт ит – Бодончардын энеси түнөгөн боз үйгө түн ортосу күндүн жарык нуру сыяктуу кирип, таң атканда сары иттин

¹ *Лакайлар* — чыгыш теги жагынан кыргыздар менен тектеш, этногенетикалык, этномаданий жактан башаты жалпылаш калк. Илимий адабияттарда «өзбек-лакайлар» деген ат менен да белгилүү. Белгилей кетчү маселе, Тажикстандагы акыркы эл каттоолордо лакайлар «өзбек» деген кошумча, таңууланган жасалма аттан баш тартышты деген маалыматтар бар. Чындыгында эле, мындай мисалдар орто азиялык түрктөргө, карлуктарга, барластарга, каракалпактарга, отурукташкан кыпчактарга, курамаларга, иран тилдүү ж.б.у.с. этнографиялык топторго да мүнөздүү көрүнүш. Лакайлар деген ат менен белгилүү болгон бул этностук топ орто кылымдардан Тажикстандын, Өзбекстандын түштүк тарабындагы, ал эми айрым топтору Афганистандын түндүгүндөгү чек арага жамаатташ аймактарды байырлап келишет (Каратаев, Эралиев, 2005: 210).

(дөбөттүн) токой тарапты көздөй кетип бара жаткандыгын байкашкан имиш (Илимбетов, Илимбетова, 2012: 143-144).

Кыргыз санжыра-уламыштарында, генеалогиялык баяндарында *кызыл иттер* тууралуу мифологиялык сюжеттер, уламыштар таралган эмес. Кыргыздар өзөрүнүн тегин бул үй айбанынан таратышпайт, балким өтө узактагы бир замандарда (тотемистик доорлордо) ит жаныбары кээ бир бир кыргыз урууларынын тотеми болгону чыгар? Буга параллел катары тотемдик этнонимдер болгон катары жору (адыгине), кара багыш (адыгине), багыш, чоң багыш, аюу (солто, азык), каракуш (баргы), төбөй (Tevai – төө маанисинде), бугу, бөрү, атан (саяк), тору айгыр (кыпчак), каракуш (баргы) ж.б. параллел келтирсе болот. Тарыхый жазма булактардын маалыматтары боюнча Орто Азиянын жана ага чектеш аймактардын байыркы индо-иран, айрым түрк тилдүү калктары итке, анын ичинде *кызыл түстүү иттерге табынгандарын* кытай жазма булактары кабарлайт (караңыз: Зуев Ю.А.Самое сильное племя. -Алматы, 2010 ж.б.).

Кыргыздардын келип чыгышы тууралуу мифологиялык уламыштардын бири – сары иттер (тайган) жөнүндөгү легенда. Кыргыздардын ичинде бир топ убакыт болуп калган Россия империясынын аскер чалгынчысы, казактын султандар (чингизиддер) тегинен чыккан Ч. Валиханов ушул легенданы жазып алган: “Бир хандын кызы 40 кыздын коштоосу менен узак жерлерге эс алуу жүрүштөрүн уюштуруп турчу экен. Эс алуудан кайткан хандын кызы өзүнүн айылынын таланып-тонолгондугун, элдин баарынын кырылып, калгандары туткундалып эрксиздикке айдалып

кеткендигин көрөт. Айылда бир гана кызыл тайган аман калыптыр”. Бул мифологиянын мотивдери боюнча Кызыл тайгандын негизги аткарган так функциясы белгисиз. Бирок, кызыл тайган кырк кыз менен кошулуп, алардан тукумдары тарайт деп баяндалат. Уламыштар боюнча кийинчерээк бул эл **“кырккыз” ~ “кыргыз”** деп аталып калыптыр (Илимбетов, Илимбетова, 2012: 143). Бирок, Ч.Ч.Валиханов өз учурунда эле бул уламыштын (кызыл тайган) чыгышынын башаты өтө байыркы доорлорго таандык экендигин белгилеген. Изилдөөчү кыргыздарга таандык мифологиялык сюжеттин байыркы телелердин (төөлөс), түрктөр (түгю), тибеттиктер ж.б. уламыштары менен үндөшүп тургандыгын белгилөө менен, анын баштапкы маанисинин тотемизм менен байланышына токтолгон (Абрамзон, 1990: 192).

Жогорудагы мифологиялык уламыштардын параллелдери казактардын улуу жүз уруулар тобуна, кыргыздарга теги жакын лакайларда сакталып келет. Ириде, бул параллелдер этногенетикалык жана этномаданий алакаларды да чагылдырары бышык. Лакайларда аталган уламыш кыргыздардагы Толубай сынчы жомогунун мотивине окшош болгон Дугони тууралуу уламыш менен чогуу бирге айтылат. Ошол эле кыргыз уламыштарындагы чагылдырылган маалыматтар («Толубай сынчы», «Кырк кыз»), уламыш-санжыралар лакайлардын фольклорунда бир тизмектеги болмуштар (болгон окуялар) катары баяндалат: «...Өткөн бир замандарда Орто Азия аймагында Махмуд² деген падыша кенен аймактарга падышалыкты сурап турган убактарда анын резиденциясы жайгашкан Балх³ шаарындагы Ордо

²Газневийлик Махмуд же Махмуд Газневи, түпкү теги ысыккөлдүк тегиндерден чыккан өкүмдар. Орто Азиядагы Газневийлер мамлекетинин негиздөөчүсү жана падышасы болгон, 998-1030-жж. мамлекетти башкарган, аймактагы борборлошкон күч-кубаттуу мамлекетти негиздеген. Кийинчерээк, бул мамлекетти сельжук-түркмөндөр (огуз уруулары) талкалашкан, ээликтерин тартып алышкан.

³Балх – азыркы Афганистандын 34 вилайетинин (провинциясынын бири. Борбору Мазари-Шариф шаары. Вилайеттин аймагында пуштун (пашто), көчмөн өзбектер, лакайлар, тажиктер, түркмөндөр, арабдар ж.б. этностор жашашат.

сарайында Дугони аттуу таанымал саяпкер-сынчы жашап өтүптүр деп айтылат орто кылымдык уламыштарда (караңыз: Кармышева, 1952: 21-27). Күндөрдүн биринде падыша Газневийлик Махмуд өзүнүн атканасындагы тапталган аргымактарын сынатмак үчүн чөлкөмгө атактуу саяпкер катары таанылган Дугонини өз сарайына чакыртыптыр. Сынчынын сынагына коюлган, бирден чубуртулуп өткөрүлгөн падышанын көп сандаган аргымактарынын бирине да Дугонинин көңүлү тойбоптур. Акырында сынаганга аргымактар такыр калбай калганда кызматкер жылкычылары (актачылар) аргасыздан жоор баскан жумушчу атты көрсөтүшөт. Жоор баскан атты көргөн сынчы анын таптагандан соң чыныгы аргымакка айланарын белгилептир. Буга ызаланган падыша Дугони сынчынын эки көзүн ойдуруп, башын алмакка буйрук берет. Дугони сынчы иниси Думбугул аркылуу падышадан кырк күн уруксат берүүнү сурайт, жоор баскан атты күлүк кылып таптоо үчүн убакыт чектөөнү суратат. Арадан күндөр өтүп, кырк күндөн соң алиги жоор баскан ат тапталгандан соң чыныгы күлүккө айланып чыга келет экен. Ызага баткан, ары кек сактаган падыша Махмуд Газневийдин саяпкерди жана анын бир тууганын жазалоого ниеттенип жаткандыгын сезишкен Дугони жана Думбугул аргымакка минишип качканга үлгүрүшөт, арттан салган куугунга жеткирбей узап кетишет экен. Ошол аргымакты куугундан качып кутулган ага-инилер катагандардын «борко» аттуу уругуна тартуу кылышат. Эл оозундагы уламыштарга караганда катагандарга тартуу кылынган бул аргымактан кийинки атактуу моңгол тукумундагы жылкылардын тукумдары тарагандыгы айтылып келет (караңыз: Кармышева, 1952: 21-27). Чындыгында эле, иликтөөчү адистердин берген маалыматтарына караганда катагандар менен кыргыз тектүү лакайлардын

жылкылары башка кошуна жашаган калктардын жылкыларынан тукумунун сапаты, күлүктүгү, таза кандуулугу боюнча кескин айырмаланып турушат экен. «...Күндөрдүн биринде аң уулоо менен жан багып жатышкан бир туугандар дарыядан агып келе жаткан сандыкты көрүп калышат. Сандыкты дарыядан жээкке чыгарышып ачып карашса, сандыктын ичинен суйкайган эки сулуу кыз чыга келет. Жашы улуу кызга Дугони, ал эми кичүүсүнө Думбугул үйлөнүшөт экен».

Ушул жерден эки сулуу кыздын кандайча сандыкка салынып, дарыяга ташталгандыгы жөнүндөгү уламышка да көңүл бурсак болот: «...Исхактын тукумдарынан болгон Ибрагим пайгамбардын Адхам аттуу уулу болгон дешет. Анын Анар деген карындашы бар экен. Кошуна жашагандар Анардын кечинде белгисиз эркектердин коомуна барып жүргөндүгүн сезип туюшуп, бул тууралуу Ибрагимге кабарлашат. Агасы карындашынын «ыйык чилтендер» менен жолугушуп жүргөндүгүн билип, тескерисинче аны күнөөлөбөйт экен. Бул каңшаар падышага да учкан куштай жетип, Анарды жана анын агасы Ибрагимди өлүм жазасына тартууга өкүм чыгарат. Өкүм аткарылар алдында Ибрагим: «Анар да ак, мен да акмын» («Анарда да, менде да күнөө жок!») деп айтат. Бул үн өкүм аткарылгандан кийин да өлүм жазасына өкүм кылынган Ибрагимдин айткан сөзү угула берген экен. Мында кыргыздардын келип чыгышы жана таралышы боюнча Анальхак жөнүндөгү уламыш менен салыштырып окууга болот (салыштырыңыз: Материалы по истории кыргызов и Киргизии, -Вып.1.-М.:1973. -С.207-211). Ызасы келген падыша өлүктөрдү өрттөөгө буйрук берет. Өрттөн калган күл да ушул сөздү кайталай бериптир. Күлдү сууга чачып жиберирсе, ал көбүккө айланып, дарыянын агымы аркылуу падышанын сарайын көздөй агып жөнөйт. Ушул учурда бак аралап эс

алып жүргөн ханыша жана аны коштогон увазирлердин кыздары аккан сууга колдорун салышар замат, бойлоруна бүтүптүр деген имиш айтылат.. Хан бул кабарды угуп, кыздарды өлүм жазасына буйруйт экен. Баш кесер желдет жаш кыздарды аяп, сандыкка салып дарыяга агызып жиберет. Бул кыздар Дугони менен Думбугулга кезиккенден кийин, суудагы көбүктөн бойлоруна бүткөн балдарын төрөп көз жарышат. Ханыша кыздардын күнөөлүү эместигин төрөт учурундагы узакка созулган татаал толгоолору да далилдеген имиш. Кыздардын улуусу төрөлгөн наристеге Чынкыз (Чынгыз), кичүүсү Дүрмен (Дүр + мен; «мен таза берметмин») деп ат коюшат. Ошол генеалогиялык санжыралар боюнча ханышалар төрөгөн кичүү уулдан - **дүрмен** эли, улуу каныша кыздан төрөлгөн эркек баладан **Чынгыз-хан** жана анын тукумдары тарашат деп айтылат. Андан соң, каныша кыз Дугониден ханыша (падышанын кызы) кырк уул төрөйт экен».

Жогорудагы мифологиялык уламыштардагы сюжеттер кыргыздар тууралуу айтылган генеалогиялык уламыштар менен толук дал келип жатат. Санжыра-уламышта Дугониден - кармыш, анын тукумдарынан - Лакай, ошол Лакайдан аталган (лакай эли) эл тарайт (караңыз: Кармышева, 1952: 21-27). Бул сюжеттери окшош мифологиялык сюжеттердин кыргыз уламыш-санжыраларында да аналогдору бар. Мисалы, Толубай сынчы жана анын сынчылык өнөрү жөнүндөгү уламыштар ж.б. кыргыз санжыраларында кырк кыз, суунун көбүгү, мифологиялык сары (кызыл) иттер деген уламыштар айтылат.

Албетте, бул байыркы мифологиялык уламыштар кыргыздар ислам дини менен тааныш болуп, андан айрым бөлүк-

төрү бул динди кабыл алышкандан соң бурмалана баштагандыгы ырас. Көбүк = көбөк = көпөк =- байыркы түрк тилдеринде «ит» маанисин туюнтат. Бүгүнкү Түркия түрктөрүнүн тилинде **Көпөк** – “ит” маанисин берет. Ит – карышкыр сыяктуу эле байыртадан кыргыздарда, түрк-монгол элдеринин дээрлигинде тотемдик сыйынуучу жаныбар болгондугун тарыхый-этнографиялык булактар ырастайт. Бул фольклордук маалыматтардын параллелдери (окшоштуктары) кытай жыл баяндарындагы кыргыздар жана алардын келип чыгышы жөнүндөгү уламыштарда бар. Бул уламыштардын бир эле учурда үч башка чөйрөдө кездешүүсү лакайлар менен кыргыздардын этникалык пайдубалы бир кыртышта өнүккөндүгүн айгинелери бышык.

Кызыл иттер, ит баштуу адамдар, алардын мамлекеттери тууралуу маалыматтар индо-иран, кытай жазма булактарында кадыресе кеңири чагылдырылган. Аталган эл жана алардын мамлекети болжол менен алганда бүгүнкү Орто Азиянын аймактары менен дал келет. Ит - бөрү сыяктуу эле Борбордук жана Орто Азияда, Тибеттин байыркы калктарында сакралдуу, табынган, магиялык күчкө ээ жаныбары болгон. Б. з. 576-ж. Көк түрк каганынын элчилерин Византия императору Юстин кабыл алгандыгы тууралуу грек тарыхнаамачысы Феофан Византийский кеңири жазат. Гректер жөнөткөн Киликиялык Земарх⁴ жетектеген элчиликке (568-ж.) жооп иретинде Истеми-каган согду тектүү Манних баш болгон элчиликти Константинополго жиберген эле. Тарыхнаамачы Феофан же византиялык Феофан бул түрктөрдүн биринчи элчилери эмес, андан мурда Орто Азиядан мурда массагеттер

⁴*Киликиялык Земарх (Земарх Киликийский) – Византия империясынын Киликия провинциясынын губернаторлугу милдетин аткарган, Орто Азия аймагын жана анын калктарын, каада-салттарын, кулк-мүнөздөрүн мыкты билип, өздөштүргөн билимдүү, кат-сабаттуу адам экендигин болгоого болот. Киликия – байыртадан армяндар жашаган провинция болгон. Болжолу, Земарх Киликиялык теги жагынан киликиялык армяндардан болуусу ыктымал. - О.К.*

деп аталган түрктөр келген, аларды перстер “кермихиондор” (kermichion) – “кызыл иттер” деп аташканын өзүнүн “Тарых” (Histori) аттуу китебинде маалымат катары берет. Феофандын айтымында “кермихиондордун” колдонгон буюмдары, баш кийимдери, желектеринин баары түгөл кызыл түстө болгон экен. Байыркы түрк доорунда Чыгыш Хинганда жашаган куяндар да териден жасалган кийимдерин кызыл түскө бойоп кийишкени маалым. Хуннулардын падышалык (кагандык) көрүстөндөрүнөн кызыл түстөгү кийимдердин калдыктары табылган. Таанымал казак археологу А.Акишевдин пикиринде **алтын** металлы менен **Күн** планетасынын кызыл түстө болуусу, ошол эле учурда “кермихиондордун” кийимдеринин жана мамлекеттик атрибуттардын кызыл түстө болуусу алардын коомдогу социалдык элита экендигин чагылдырган.

VI к. жашап өткөн византийлик (грек) тарыхчы Менандр (Менандрос) Сирия (Сурия) булактарында эскерилген “эскел” уругунан чыккан элчиликтин (“кермихиондор” деп аталгандар) өкүлдөрү Батыш Түрк кагандыгынын оң канатынын башкаруучу төбөлдөрү экендигин белгилейт⁵. Учурда “эскел”, “секель” деген аттары менен Румыниянын Трансильвания аймагында жашаган венгрлер (мадьярлар) аталышат. Дунайдагы (Балкандагы) Улуу Болгария кагандыгынын негиздөөчүсү Кубрат жана анын уулу Аспарух-хан “кермихиондордун” Дуло аттуу уругунан болушкан (караңыз: Досымбаева А. Наследие Западнотюркского кагана-та в памятниках культуры Евразии). Кызыктуусу, Орто Азиядагы эфталиттерди (ак гунндар) “хиониттер” (иттер) деп аталышканы маалым. Илим чөйрөсүндө

хиониттердин негизги бөлүгүн хуннулар ж.б. түрк уруулары түзгөн деген пикирлер бар. Чыгыштаануучу Ю.А.Зуев байыркы шивэй-татарларда, уйгурларда (тогуз-огуздар), булгарларда (эскилдер) “ит” же “иттер” деп аталган уруулар болгондугун Кытайдын Суй (581-618 жж.), Тан (618-907 жж.) династияларындагы булактардан иргеп чыккан. Демек, байыркы хуннулар менен батышка журт которгон түрк тилдүү булгарларда, кийинки венгр-мадьярларда **ит** негизги тотемдердин бири болгондугун байкоого болот. Албетте, Батыш Түрк каганатындагы “керхиониттер” да кызыгууну жаратары шексиз. Жазма маалыматтар, кыргыздардын ичиндеги итке байланыштуу келип чыккан этнонимдер (урук аталыштары) бул маселени тереңдеп изилдөөнү талап этери анык. Ит колго үйрөтүлгөн эң алгачкы үй айбаны катары белгилүү болгондугуна жогоруда токтолгонбуз. Палеолит (Эрте таш доору) доорундагы петроглифтердеги сүрөттөрдөн ит менен бөрүнүн ташка чегерилген элестерин (образдарын) айырмалоо татаалга турат. Дал ошол эрте таш доорунда **жапайы ит (бөрү)** адамдар тарабынан колго үйрөтүлгөн жана кийинчерээк адам баласынын эң ишеничтүү жолдошуна айланган.

Мыйзам ченемдүү суроо пайда болот, эмне себептен мифологияда башка түстөрдөгү иттер эмес, кызыл тайгандар тууралуу сөз болот? Кыргыздардын уруулук курамында ак ит (солто), барак (жору), иттер (баргы), ит эмген (жетиген, саруу), итий бас (бугу, моңолдор), ит күчүк (баргы), ит куйрук (кара багыш), ит бак (каңды), ит бакбас (чекир саяк) ж.б. урук аттары (этнонимдер) кездешет. Ит - карышкыр сыяктуу эле байыркы көп элдердин, анын ичинде

⁵Батыш Түрк каганатынын калкы “он ок” (он ок будун – он ок эли), “он жебе” деп аталган. Мамлекет аймактык-башкаруу системасы боюнча дуалдык эки топко бөлүнгөн. Алар Тардуу жана Төөлөс (кыт. Нушиби жана Дулу) деген эки канаттагы уруулук топторго ажырашкан

кыргыз урууларынын да тотем-жаныбары болгондугун ырастаган далилдер бар (караңыз: С.М. Абрамзон, 1990:305; Т. Баялиева, 1972:19-21; Л.П. Потапов, 1949:122; С. Атаниязов, 1990: 9-6. ж.б.). Кыргыз санжыраларында айтылган мифологиялык сары иттер - тотемизмдин тийгизген таасирлерин ырастайт. “Кыргыздын ишениминдеги кызыл иттер жөнүндөгү мифологиялык сюжеттер ислам дини кабыл алынгандан соң бир топ бурмаланган” (караңыз: Абрамзон, 1990: 305-306). Ит, барак, ногой (нохой) маанилеш этнонимдер. Түрк тилдүү элдердин ичинде ногой (ногойлор) аттуу этностун бар экендиги белгилүү. Ногой/нохой – монгол тилдүү элдерде “ит” деген маанини туюнтат. Ит кыргыздардын байыркы түшүнүктөрүндө ар түрдүү оорулардан, кокустуктардан, кайгы-муңдан арылтчу касиетке ээ болгон (караңыз: Т.Баялиева, 1972:19-21).

Түштүк Сибирде, Красноярск крайынын кеңири аймактарында мурдагы СССРдин Кызыл китебине киргизилген карышкырдын бир тукуму жашайт. Байыркы кыргыздар карышкырдын бул түрү менен тааныш болушкан. Балким, кыргыздардагы “кызыл карышкыр”, “кызыл тайган” деген мифологиялык уламыштын сюжеттеринин башаты ушул жерде жатат...? Адамдардын ишмердүүлүгүнөн улам, бул жырткыч жаныбарлардын аңчылык аймактары улам кичирейип, карышкырдын саны азайгандыктан, кызыл карышкыр Совет доорунда Кызыл китепке киргизилген. Бул бөрүлөр Борбордук Азиядан башка Түштүк Азиянын аймактарын да байырлашары аныкталган. Булардын көлөмү кадимки карышкырлардан бир аз кичирээк, чөөдөн чоңураак абалда болот. Узуну бир метрге жетет, түсү кызгылт-сары, айрым учурларда көгүш түстөгүлөрү да кездешет, куйругу узун келип, жүндүү болот. Жырткыч куйругун эч качан жогору көтөрбөйт. Жырткыч

өтө сак, адамга ачык көрүнбөгөн, өтө күчкүбаттуу, тайманбаган жаныбар. Көбүн эсе күндүзү аң уулайт, 5-10 жырткычтан турган үйүргө бөлүнүшөт, айрым учурларда үйүрдүн саны 30 же андан көпкө да жетиши ыктымал. РСФСРдин Кызыл китебинде бул жаныбарлар жашаган аймактардын түндүк ареалы XIX к. Туванын түндүк чөлкөмдөрү, Жогорку Енисей, Танну-Оланын батыш жана чыгыш тоо кыркалары; Алтайдын түштүгүндөгү Катунь дарыясынын жогорку агымына чейинки жерлерди камтыган. Кызыл карышкырлардын үйүрүн Чыгыш жана Батыш Саяндардан, андан соң 1975-ж. Уюк тоолору тарабынан аң уулоо мезгилинде көрүшкөн. 1976-ж. мергенчилер (И.В.Ятин ж.б.) кызыл карышкырды Туванын Дзун-Хэмчик районунан көрүшкөн. Башка мергенчилер В.Б.Шурыгин жана Н.М.Никифоровдор Кантегир (Кан-Тенри) дарыясынын жогорку агымы аймагынан байкашканын жазышкан. Кызыл карышкырлар Туванын Куртушуби, Уюк жана Хэмчик кырка тоолорунда, Красноярск крайы менен чектешкен токойлуу тоолуу жерлерин байырлашкан. XX к. баш чендеринде кызыл карышкырлардын саны бул аймактарда көп болгондугу белгиленет. Андан кийинки убактарда бул жырткычтардын саны 7-9га жеткен үйүрлөрүнүн жапайы бугуларга кол салып жаткан мезгилдерин көрүшкөн.

Бул карышкырлардын санын кескин азайышына адам баласынын чарбалык активдүүлүгүнүн өсүшү, кызыл карышкырлардын негизги аңчылыгы болгон жапайы жаныбарлар жашаган аймактардын көлөмдөрүнүн улам азайуусу да түрткү болгон. Бул жырткыч жайында тоолордун бийик жерлеринде байырлаган, кышында туяктуу жапайы жаныбарлар тоодон төмөн карай түшүшкөндө, аңдардын изин кубалап артынан түшүшкөн. Айрым маалыматтар боюнча кызыл карышкырлар тундранын жапайы бу-

гулар жашаган тоолуу аймактарын да өздөштүрүшкөн, тоо текелери, Сибирь эликтери жайылган тоолуу жерлерден да учуратууга болот. Кызыл карышкыр дайыма кыймылда жүргөн, аң улоочу аймактарын бат алмаштырып турган жырткыч болгондуктан алардын так санын билүү татаалга турат. Айрым учурларда карышкырлар массалык түрдө башка региондорго да жер которуусу ыктымал. Кызыл карышкырлардын санынын кыскарышына жапайы аңдардын азайышы, мындан сырткары, бул аймактарга негизги атаандашы, көлөмү чоңураак болгон кадимки карышкырлардын ооп келүүсү да себеп болуусу ыктымал. Кыргыздардын этностук калыптануусунун жана мамлекеттүүлүгүнүн негизги этаптары өткөн Түштүк Сибирде (Хакас-Минусин, Тува, Батыш Монголия) кыргыздардын тотемдик жаныбары, балким негизги атаандашы дал ушул кызыл карышкырлар болгондугу талашсыз. Бул тарыхый доорлордо аты аталган аймактарда бөрүнүн бул тукуму – кызыл карышкырлар кеңири байырлаган. Жогоруда белгилегендей, “кызыл тайган”, “кызыл ит”, “кызыл карышкыр” тууралуу мифологиялык уламыштардын башаты дал ушул аймактарда калыптанган өңдөнөт... Бирок, Енисей кыргыздарында ит тотемдик негизги жаныбардын бири болгондугун, сакралдуулук касиеттерге ээ экендигин кыргыздардын шерт (ант) бергенде иттин канын ичкендигинен көрүүгө болот.

XVII к. орус жазма булактары Енисей (Сибирь) кыргыздарынын мамлекетинин башчысы Ишей Мергенди - князь, “Кыргыз жеринин башчысы, жетекчиси” деп эскерет. Эренак-бек, атактуу кыргыз князы Ишейдин үчүнчү уулу, Номчунун небереси, Кыргыз мамлекетинин (XVII к.) Алтысар улусунун жетекчиси, беги болгон. Ал кыргыздын тектүү үй-бүлөсүнөн чыккан көрүнүктүү мамлекеттик-саясий жана аскер ишмери катары тарыхка кирди.

Иш жүзүндө XVII к. экинчи жарымында Сибирь (Минуса) кыргыздарынын мамлекетинин бириктирүүчүсү, жетекчиси болуп калган. Атасы Ишей Мерген да учурунда орустардын Кыргыз өлкөсүн басып алуусуна (1627-ж. тартып) каршы турууну, аскердик сокку урууну уюштурган улус жетекчиси, Кыргыз өлкөсүнүн улуу князы болгон. XVII к. “Кыргыз жергесинде” шерт (ант) берүүнүн “*сирт изерге*” – “*шерт ичүүгө*” (*шерт ичерге*) деген формасы колдонулган. Келишимдин негизинде шерт бергендер (же “шерт ичкендер” деп да аталган – О.К.) *иттин канын ичишкен* же ошол эле иттин канын кылычтын мизине агызып туруп ант беришкен. Кыргыз княздары “итти өлтүрүп, жылуу канын ичишкен” – деп жазат орус булактары. Мисалы, 1627-ж. кыргыз князы *Ишей (Ишей-Мерген)* жана анын жолдоштору орустарга түзүлгөн келишим боюнча шерт берип жатышып, минтип айтышты: “Биз учурда өзүбүздүн ишеничибизге (динге) ылайыктап шерт берип, иттин канын ичип жатабыз”. Иттин каргыш айтуучу функциялары тууралуу ишеним иттердин дүйнөсүнүн башкаруучусу Саарадай-хан (“Сары иттердин падышасы”) жөнүндөгү мифтен келип чыгат. Саарадай-хан өлгөндөрдүн падышалыгында жашайт, ошол жерде күнөөгө баткандарды жазалайт экен. Мындай салт эзелки доордогу буряттар менен якуттарда да кеңири орун алгандыгы маалым. Алар итти кылыч менен чаап өлтүрүп, андан соң кылычтын кан болгон мизин жалашкан (караңыз: Бутанаев, 2003: 62-63).

Жогорудагы фактылар, иликтөөлөрдүн жыйынтыктары иттин байыртадан тотемдик жаныбар катары белгилүү болуп келгендигин айгинелейт. Итке “көзү ачык” жандык катары мамиле жасашып, жаңы төрөлгөн балдарга (эгерде туулган балдар токтобой чарчап кала турган болсо) ырым-жырым жасоодо анын тиштерин, баш сөөгүн, жүнүн

пайдаланышкан. Итти сабап-кордогон адамдын баласы тубаса итий оорусу менен төрөлөт деген ишеним терең сиңген. Бул ооруга кабылган баланы иттин баш сөөгү ж.б. менен дарылашкан.

Автор кыргыздардын ишениминдеги “кызыл иттер” тууралуу мифологиянын ислам дини кабыл алынгандан кийин бир топ бурмалангандыгын жазат.

Этнонимди түркмөндөрдүн, казактардын курамдарындагы-”барак”, түрк-

мөн-текелердеги - “ит” этникалык аталыштары менен катар, чыгыш тегинин маанисин тотемдик ит жаныбары менен байланыштырууга болот (Атаниязов, 1988:73-74; Жанузаков, 1982:168). Байыркы тибеттиктер да итке тотем-жаныбар катары сыйынышканы маалым (Абрамзон, 1990:307). Жогорудагы фактылар, иликтөөлөрдүн жыйынтыктары иттин байыртадан тотемдик жаныбар катары белгилүү болуп келгендигин айгинелейт.

Пайдаланылган адабияттардын жана булактардын тизмеси:

1. Абрамзон С. М. Этногенетические связи кыргызов с народами Алтая//XXV Междун. Конгр. востоковедов. Доклад делегации СССР (отд. оттиск). –М.: 1960. – 24 с
2. Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе, 1990. – 343 с.
3. Авеста. Закон против дэвов/ Издательство Политехнического университета., Санкт-Петербург, 2008. – 303 с.
4. Алымбаев Абдрахман (Байас Турал). Кыргыз мифтери тарыхый булак катары. Тарых. илим. канд. дисс. кол жазмасы. –Бишкек, 2016. – 167 б.
5. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. -Ашхабад, «Гылым», 1988. -180 с.
6. Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. - Фрунзе, 1972. -168 с.
7. Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары:Фольклор жана тарых. (которгон О.К.Каратаев) Б.: “Сорос фонду”, 2002. 297 б.
8. Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В. М., Насилова Д. М., Тенишева Э. Р., Щербака А. Москва-Ленинград: «Наука», 1969. - 677 с.
9. Жанузаков Т. Очерки казахской ономастики. – Алма-Ата, Гылым, 1982. – 215 с.
10. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков: родоплеменная структура и расселения в XIX – начале XX вв. М.: Л, 1950. – 179 с.
11. Зуев Ю.А. Самое сильное племя. Алматы, 2010. – 160 с.
12. Каратаев О.К. Лакайлар деген кимдер ? //Мундуз: Тарых жана санжыра. Бишкек, 2020. 695-704.
13. Кармышева Б. Х. К вопросу о происхождении локайцев//Советская этнография. 1952. - №4. - С. 11-19.
14. Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. - М.:«Наука», 1974. - 570 с.
15. Кузеев Р.Г. Опыт исторической стратификации родо - племенной этнонимии башкир/ Ономастика Поволжья. - Уфа, 1973. - С. 78-94.
16. Материалы по истории кыргызов и Киргизии, -Вып.1.-М.:1973 (МИКК).
17. Потапов Л. П. Очерки истории алтайцев. 2-е изд., доп. – М., 1953.
18. Поярков, Ф.В. Каракиргизские легенды, сказки и верования. Пишпек, 1899. - 43с.
19. Серен П. С. Собака в семейной обрядности кобдоских тувинцев в Монголии // Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов: материалы XII международной научной конференции (г. Ховд, Монголия, 18-21 сентября). Т. II: Гуманитарные и социальные науки. Ховд; Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет. 2015. - 206 с. С. 154–164.
20. Философский словарь. - М., 1975.
21. Словарь географических названий Киргизской ССР. -Фрунзе, 1988. - 211 с. (СГНК).